

УДК 316.622:324

Т.В. Жванія

ПРОТЕСТНА ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА: РЕАЛЬНА ТА ВІРТУАЛЬНА

Стаття присвячена аналізу протестної політичної поведінки на пострадянському просторі. З'ясовуються типи та форми протестної поведінки. Автор зазначає, що протестна політична поведінка у сучасних умовах трансформації суспільства набуває віртуально-дієвого характеру та потребує подальшого міждисциплінарного вивчення.

Ключові слова: політична поведінка, протестна політична поведінка, віртуальна протестна поведінка, Інтернет, соціальні мережі.

Статья посвящена анализу протестного политического поведения на постсоветском пространстве. Рассматриваются типы и формы протестного поведения. Автор отмечает, что протестное политическое поведение в современных условиях трансформации общества приобретает виртуально-действенный характер и нуждается в дальнейшем междисциплинарном изучении.

Ключевые слова: политическое поведение, протестное политическое поведение, виртуальное протестное поведение, Интернет, социальные сети.

The article devoted to the analysis of the political protest behaviour on post-Soviet space. It contains types and forms of protest behaviour. The author states that the political protest behaviour in modern conditions the transformation of society becomes virtually-effective nature and needs to be further for multidisciplinary study.

Key words: political behaviour, political protest behaviour, virtual protest behaviour, Internet, social networks.

Постановка проблеми. Українське суспільство сьогодні характеризується високим рівнем політизації та обмеженістю реальних можливостей впливати на прийняття та реалізацію управлінсько-політичних рішень через «закритість» політичної еліти. У громадській свідомості інститути влади та політичні партії виступають, скоріш ресурсом для певного кола політиків, ніж механізмом здійснення впливу широкими верствами населення (прихильниками партії) на політику. На думку багатьох дослідників, таке уявлення громадськості сформувалось у наслідок того, що ротація владних груп істотно не залежить від існуючої в Україні високої політичної конкурентності.

Почуття відчуженості широких верств населення від процесів управління країною, невдоволення власним становищем, олігархізація політики, незадоволеність діяльністю та недовіра як до окремих владних інститутів так і до політичного режиму в цілому, виступають чинниками зростання проявів протестної політичної поведінки у сучасній Україні.

Аналіз актуальних досліджень. Політична поведінка широких верств населення, можливості її прогнозування, та особливо, протестних її форм, завжди перебували у фокусі досліджень політологів, соціологів, соціальних психологів, та особливо актуальними стають її дослідження у період криз і змін.

Базис сучасних досліджень політичної поведінки було закладено у працях Г. Госнелла, Г. Лассуелла, Ч. Мерріама, Л. Уайта. Трактатування проблем політичної поведінки та протестних її форм викладено у працях Г. Алмонда, С. Верби, Д. Бела, А. Марша та ін. У роботі У. Мілбрайта політичну участь розділено на конвенціональну (легальну, регульовану законом) і неконвенціональну (незаконну, яка відкидається більшістю суспільства за моральними, релігійними або іншими ознаками), окремі види яких розрізняються за ступенем активності громадян. Т. Жиро запропонував розуміння потенціалу політичного протесту громадян – як акту протиставлення політичній владі, яке реалізується у вигляді скоординованих колективних акцій проти політичних лідерів чи політичної системи у вигляді протесту і тиску.

Серед вітчизняних дослідників теоретичний та емпіричний аналіз форм політичної поведінки здійснюють В. Бебик, І. Бекешкіна, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Денисенко, Г. Магда, О. Мелешкін, О. Стегній, В. Фесенко, Л. Шкляр, О. Яременко та ін.

Російські дослідники Г. Артемов, В. Гельман, А. Ключев, А. Любарев, О. Шестопап та ін. здійснили теоретичне осмислення політичної участі як інструментальної активності громадян, через яку можна впливати на уряд.

Разом з цим, слід зазначити, що теоретичні засади дослідження політичної поведінки в цілому, та протестної політичної поведінки зокрема, завжди невід'ємно пов'язані з особливостями цивілізаційного розвитку суспільства та потребують постійного оновлення.

Тож, **мета даної статті** – проаналізувати особливості сучасної реальної та віртуальної протестної політичної поведінки на пострадянському просторі.

Виклад основного матеріалу. Поняття «політична поведінка» включає різні види активності людей, завдяки яким здійснюється відтворення та зміна політики як сфери суспільства, як об'єктивної реальності. При цьому активність найчастіше розуміється як процес дії, здійснення поведінкових актів.

Проблеми співвідношення окремого людського індивіду та політичної системи, можливості впливати на цю систему в цілому, або окремі її інститути, роль людини у політичному житті суспільства – тривалий час досліджуються представниками соціально-гуманітарних наук.

Психологічно доведено, що люди глибоко переживають особисті, сімейні та службові конфліктні ситуації, так як вважають себе здатними вплинути на їх кінцевий результат, на відміну від політичного життя країни чи свого міста – яке у їхній свідомості не залежить від уявлень або дій окремих громадян. Таким чином виникає почуття відчуження від політики, добровільне усунення від процесів, на які «не можеш вплинути». У психологічному розумінні можна зазначити, що значна кількість населення країни має успадковану репресивну свідомість та схильні сприймати існуючий політичний порядок як порядок адміністративно-поліцейський [5].

У сучасних політичних стереотипах масової свідомості, відповідно до глибинних архаїчних шарів психіки, суперечливо сполучаються хибність оцінки політичних відносин і достатньо точне відображення реальної ситуації. З одного боку, зберігається віра в те, що влада зуміє налагодити систему ефективного розвитку економіки, забезпечить зростання добробуту, врегулює відносини між політичними інституціями. З іншого боку,

стереотипи про владу будуються на уявленнях про продажність чиновників, їхню зорієнтованість виключно на власні інтереси, про маніпулювання політичною свідомістю населення. У сучасному українському суспільстві сформувалося негативне ставлення, як до політиків, так і до цілей їхньої діяльності та до влади в цілому.

Протестна політична поведінка – складне багатокomпонентне політичне явище, що полягає у відкритих проявах негативного ставлення до політичної системи в цілому, її окремих елементів, норм, цінностей, прийнятих рішень, та потребує мультидисциплінарного вивчення [4].

Протестна політична поведінка за своїм змістом та формою реалізації може бути конвенційною та неконвенційною.

Конвенційною (інституціональною) протестна поведінка є у випадку, коли вона відповідає правовим нормам і традиціям національної політичної культури.

Неконвенційна політична поведінка полягає в участі у неофіційних демонстраціях, страйках, відмові сплачувати податки, захопленні будівель, транспортних засобів та блокування шляхів пересування тощо.

Як окремий вид протестної політичної поведінки у радикальній її формі розглядають тероризм – як опозиційна діяльність екстремістських організацій або окремих особистостей з метою впливу на перебіг політичних подій та прийняття рішень шляхом систематичного або одиничного застосування насильства (погроза насильством) для залякування влади і населення. Методами терористичної діяльності є вбивства та викрадення політичних лідерів, погрози, шантаж, скоєння терористичних актів у громадських місцях, захоплення заложників, будівель тощо. Психологічно членам терористичних угруповань притаманно виправдовувати свої вчинки «вищою метою», неможливістю в інший спосіб вплинути на ситуацію, що існує.

Прийнято розрізняти за ознаками ідеологічної орієнтації тероризм правий (неофашистський) та лівий (революційний, анархістський); за

історичною спрямованістю – анархо-ідеалістичний (спрямований на зміну традиційної політичної системи) та націонал-сепаратистський (спрямований на «поновлення колишньої величі» нації, відновлення втрачених територій тощо); релігійний (війна проти «невірних»).

Разом із вже традиційним розділом протестної політичної поведінки за ознаками інституціоналізації на конвенційну та неконвенційну, прийнято розглядати протестну політичну поведінку у відношенні до етапів електоральних процесів – електоральну та позаелекторальну.

Електоральна протестна політична поведінка – полягає у висловлюванні електорального протесту громадянами шляхом голосування «проти всіх», підтримки (вибору) опозиції або неявки на виборчу дільницю.

Позаелекторальна протестна політична поведінка – це готовність громадян брати участь у акціях непокори діючій владі у конвенційних і неконвенційних формах. Такий тип протестної політичної поведінки часто пов'язаний з виборчими кампаніями і може мати вплив на їх перебіг або результат, але не може бути безпосередньо реалізованим через виборчі механізми.

Однак, поза контекстом усього, що відбувається під час виборчих кампаній складно зрозуміти феномен зростання активно-протестного голосування. Збільшення кількості громадян, що віддають перевагу конвенційним активно-протестним формам політичної поведінки, відбувається перед усім через те, що все більш широкі верстви населення не вбачають ані в середовищі політичних партій, ані у владних інститутах чи у числі позасистемних кандидатів людей, які могли б виражати їхні інтереси. Таким чином, рівень протестної політичної поведінки є показником стану суспільства, ставлення громадян певної країни до системи влади, яка діє.

За ознакою системності протесту політичну поведінку прийнято розрізняти ситуаційно-протестну та системно-протестну поведінку.

У ситуаційно-протестному голосуванні мотивацією до голосування проти усіх є відсутність кандидата, за якого можна було б проголосувати або

будь-яка інша конфліктна ситуація, що пов'язана з виборцем (наприклад, відсутність гарячої води в день виборів).

Для системно-протестної політичної поведінки характерна інша мотивація – нездатність кожного з кандидатів вирішувати насущні проблеми громадян, відсутність пропозицій щодо інституціональних або будь-яких інших змін у суспільстві, здатних поліпшити в перспективі життя громадян, відсутність кандидатів, здатних представити виборцеві хоч якась подобу програм з поліпшення їхнього життя, з конкретними механізмами реалізації цих програм.

Найчастіше громадяни, які обирають конвенційну протестну поведінку, не виступають за радикальні зміни існуючого політичного устрою, а лише висловлюють невдоволення через порушення формальних або неформальних норм з боку органів діючої влади [7].

У якості конвенційних форм електорального протесту у демократичному політичному режимі прийнято розглядати електоральний абсентеїзм і протестне голосування.

Електоральний абсентеїзм – неучасть у виборах як різновид «тихого» протесту». Мотивація майже половини виборців, які не брали участь у голосуванні, носить протестний характер («Нема партії, що відповідає моїм інтересам», «Результати виборів усе одно будуть сфальсифіковані», «Не маю довіри до політиків» тощо) [4].

Серед причин, що провокують електоральний абсентеїзм на виборах до місцевих органів влади, можна назвати інформаційний парадокс – політики при владі (кандидати від великих партій та громадських об'єднань, кандидати на посаду президента) відомі людям набагато краще завдяки телекомунікаціям, Інтернет-ресурсам та блогам, ніж кандидати в депутати органів місцевого самоврядування. Інформації про кандидатів, отриманої в ході передвиборної агітації, недостатньо, до того ж вона недостатньо об'єктивна, на думку виборців. За таких умов виборцю важко зробити усвідомлений та цілеспрямований вибір, і багато хто вважає за доцільне

ухилитися від нього. Найбільш часто така ситуація притаманна великим містам.

Досить поширеною формою протестної поведінки електорату є голосування «проти всіх» або вибір певної опозиційної політичної сили, що є свідченням недовіри (протесту) не лише до певного політичного курсу, якій проводиться, але й до усього політичного процесу в цілому або окремих його інститутів.

Яскравими прикладами такого протестного голосування можна вважати високу підтримку Ліберально-демократичної партії Росії (на виборах до Державної Думи РФ у 1993 році), Комуністичної партії Росії (у 1995 році), Всеукраїнського об'єднання «Свобода» (на виборах до Верховної Ради України у 2012 році).

Варто враховувати, що протестне голосування має певні географічні особливості, що пов'язані зі складом електорату, так, найменший рівень голосування «проти всіх» більш характерний для сільських мешканців. Таке явище може бути викликане кількома факторами як об'єктивного так і суб'єктивного характеру: орієнтованість програм кандидатів (партій) на вирішення конкретних проблем мешканців даної місцевості, більша «доступність» спілкування електорату з кандидатами; за умов повторного вибору – оцінка співвідношення попередніх обіцянок та реальних дій, що були здійснені за часів перебування кандидата у владі.

Слід зазначити, що проти всіх «списків» голосує значно менше число виборців, ніж проти всіх кандидатів в одномандатних округах. Тобто пропорційна виборча система психологічно є прийнятною для виборця, і навіть у більшому ступені, ніж мажоритарна. Разом із цим, рівень протестного голосування може залежати не лише від числа кандидатів у бюлетені, а також й від наявності популярного кандидата, який не потрапив до бюлетеня.

Виборці, які налаштовані на протестне голосування, характеризуються підвищеною чутливістю до будь-яких сильних впливів агітації та можуть

бути легким об'єктом для маніпуляцій, заснованих на наданні виборцю морального задоволення, визнання його значущості, зняття з нього фрустрації шляхом демонстративного зміщення негативних емоцій на супротивника. За умов вірно організованої кандидатом (партією) програмної політики (перш за все, агітацією та мотивацією голосувати за себе) можливий варіант «абсорбції» – залучення – голосів активно-протестного електорату.

Протестний електорат – це активна частина електорату, який виступає проти діючого в країні політичного режиму влади. Представники типового протестного електорату це переважно особи віком до 45 років, прибічники демократичних або ліберальних цінностей, які мають вищу освіту (кілька вищих освіт та/або науковий ступінь), активні користувачі інтернет-ресурсів, з середнім або вище рівнем доходів. Високий рівень освіти не дозволяє таким громадянам «ігнорувати» участь у виборах, а також віддати перевагу одному з кандидатів. Дана електоральна група не завжди готова до реальної радикальної боротьби за свої ідеали, тому значну частину своєї протестної активності спрямовує саме на символічну боротьбу (політична інтернет-активність).

Як зазначає у своєму дослідженні О. Ключев, значна кількість форм політичної участі, які властиві демократичним суспільствам, є недоступними для громадян України, або малоефективними, а демократизація політичних відносин «спостерігається більше в інформаційному просторі, ніж у взаємодії влади та громадянина» [2]. Все це призводить до віртуалізації політичної поведінки як громадян так і владних інститутів.

Згідно даних опитування, проведеного незалежним бюро досліджень iVOX, що спеціалізується на проведенні онлайн досліджень на основі власної онлайн панелі, а також використовуючи бази респондентів, наданих клієнтами, більше половини користувачів Інтернет-ресурсів відвідують соціальні мережі щодня, а близько третини активних користувачів Інтернету роблять це кілька разів у тиждень [6]. Найбільш поширеними цілями відвідування соціальних мереж є спілкування з друзями, пошук нових друзів,

завантаження та перегляд медіа контенту (переважно фотографій, музики та відео), а також обмін інформацією на професійні теми, а також участь у різних Інтернет-співтовариствах, знайомства з метою розширення ділових контактів, завантаження різного роду мультимедійних файлів.

Сьогодні українські користувачі мережі Інтернет, за результатами досліджень агенції Aip.ua, в середньому 119 хвилин проводять в режимі онлайн [1]. Найбільш популярними соціальними мережами серед українців є «ВКонтакте», «Однокласники», «Mail.ru», Facebook та Twitter (в порядку зменшення популярності мережі). Найбільш активними типовими користувачами соціальних мереж «ВКонтакте», «Однокласники» є жінки віком 20-29 років, а Facebook – чоловіки цієї ж вікової категорії.

Українські користувачі «ВКонтакте» характеризують себе як соціально активні новатори, що готові до ризику та не представляють собі життя без Інтернету, мобільних телефонів. Користувачі соціальної мережі «Однокласники» у комунікаціях віддають перевагу Інтернету, мобільному зв'язку, та не відкидають важливість отримувати інформацію з ТВ. Що стосується українських користувачів Facebook, те вони являють собою об'єднання основних характеристик користувачів двох попередніх соціальних мереж. У списку міст України з високим проникненням соціальних мереж: Київ, Одеса, Львів, Донецьк, Дніпропетровськ, Сімферополь, Тернопіль, Луганськ, Харків та Севастополь. У всіх зазначених містах України мережа «ВКонтакте» більш популярна за «Однокласников» та Facebook. Виключенням є тільки Одеса, де Facebook користується більшою популярністю, ніж «Однокласники».

Поширення мережевого спілкування призвело до появи нових форм політичної активності громадян в цілому, і протестної поведінки – віртуальної протестної політичної поведінки, зокрема.

Сучасне онлайн-спілкування, виходить за межі обміну інформацією в Інтернеті, сприяє формуванню громадських і політичних структур, які беруть участь у колективних діях як конвенційного так і неконвенційного характеру.

Простота, низькі витрати на організацію Інтернет-ресурсів допомагає соціальним і політичним групам швидко поєднувати користувачів. У сучасному українському суспільстві, де можливості для формальної участі в політичному житті не цілком відкриті, за умов вкрай низької популярності у громадян формальних механізмів політичної участі (партій, профспілок тощо) і найвищої привабливості креативної «карнавальної» культури, Інтернет-«рухи» можуть запропонувати участь у рішенні конкретних відчутних проблем.

Можливо саме завдяки високому проникненню соціальних мереж, блогів, порталів новин у великих містах України у поєднанні з високою активністю їх молодих користувачів в листопаді 2013 року знайшли широкий та швидкий відгук заклики до підтримки мітингів протесту проти припинення роботи уряду Миколи Азарова над Угодою про Асоціації з ЄС. Аналізуючи події Майдану того часу, неможливо залишити поза увагою використання мережевих технологій у горизонтальній самоорганізації учасників акцій протесту – інформація про поточні події одразу з'являлася в «мережі», була закликом до дій та мала координуючий вплив на учасників тощо. Через Facebook поширювалися заклики піднести на Майдан дрова, медикаменти, продукти харчування. За допомогою соціальних мереж кияни самоорганізувалися, створювали волонтерські групи. Саме через соціальні мережі люди дізнавалися, що необхідно демонстрантам у першу чергу і далі поширювали інформацію через соціальні мережі.

Необхідно зауважити, що віртуальний політично-управлінський потенціал соціальних мереж після подій Майдану 2013-2014 рр. активно використовує й сучасна українська влада. Окрім функціонування офіційних сайтів Адміністрації Президента України, Кабінету міністрів України, окремих міністерств і відомств України, поширеною практикою стало використання персональних акаунтів у соціальних мережах державними службовцями, міністрами тощо. Якщо раніш, до Майдану, чиновник хотів швидко поширити якусь інформацію, то використовував для цього прес-

службу. Зараз же викладає повідомлення в Facebook і воно миттєво поширюється й обговорюється тисячами його читачів. Так що політик може не тільки висловити свою думку з того або іншого питання, але і миттєво одержати на нього відповідь-реакцію з боку громадськості. Своєрідна пряма демократія.

Так, в мережі Facebook офіційні сторінки мають як Міністерство оборони України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство соціальної політики України тощо, так і посадові особи – міністр освіти і науки України Сергій Квіт та ін. На Facebook у щоденному режимі «звітує» перед користувачами про проведену роботу, здійснює правову оцінку та коментує суспільно-політичні події міністр внутрішніх справ Арсен Аваков.

Через те, що соціальними мережами в Україні зараз користуються навряд чи не усі політики і чиновники, їх стали цитувати навіть журналісти друкованих, телевізійних і онлайн-ЗМІ.

Як свідчать результати Інтернет-опитувань, майже половина українських користувачів Інтернету при визначенні довіри до інформації, одержуваної через всесвітню мережу, головним чином керуються характером відповідної інформації. У цілому рівень довіри респондентів до Інтернету істотно перевищує рівень недовіри – 46 % довіряють Інтернет, а не довіряють тільки 5% респондентів. Оцінюючи об'єктивність Інтернету як ЗМІ, третина респондентів схиляються до думки, що Інтернет-ЗМІ так само об'єктивні, як і традиційні, або є навіть більш об'єктивними (39% респондентів). Лише кожен десятий з опитаних вважає традиційні ЗМІ (газети, телебачення та інше) більш об'єктивними [6].

Окремий інтерес для сучасних дослідників представляє собою прогнозування протестних політичних настроїв населення під час виборчих кампаній. З огляду на те, настільки значимими стають у протестній комунікації нові медіа та комунікаційні технології, логічним є припущення про зростання представленості у протестному русі молоді як страти, яка

отримує інформацію про реальність переважно з електронних ресурсів. На нашу думку, виділення молоді (громадян віком до 25 років), яка протягом 7-10 наступних років буде визначати суспільно-політичне життя України, в окрему категорію для наступних досліджень є перспективним напрямом у прогнозуванні електоральних очікувань найбільш активного контингенту виборців та результатів наступних виборів у масштабах країни.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Серед найважливіших чинників зростання проявів протестної політичної поведінки на пострадянському просторі можна назвати успадковану репресивну свідомість, почуття відчуженості громадян від процесів управління державою, недовіру до політичного режиму та окремих його інститутів, олігархізація політики тощо. Квазідемократизація політичних відносин у інформаційному просторі в поєднанні з неготовністю протестного електорату до реального втілення своєї протестної активності, спрямованість її на символічну боротьбу у вигляді політичної інтернет-активності призвели до виникнення нової форми масової протестної політичної поведінки – віртуальної. Разом із цим, Інтернет-простір все ще залишається елітарним та стратифікованим середовищем з переважанням аудиторії міських мешканців і освічених користувачів, «розривом» між великими містами та приміськими, сільськими районами, віддаленими населеними пунктами.

ЛІТЕРАТУРА

1. В контакте, Facebook, Одноклассники: украинцы в соцсетях по данным TNS [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ain.ua/2011/05/27/49765>.
2. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі [Електронний ресурс] / О. Ключев. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1420/>.
3. Костюшев В.В. Социальный протест в поле политики: потенциал, репертуар, дискурс (опыт теоретической интерпретации и эмпирической верификации) / В.В. Костюшев // Полис. — 2011. — №4. — С. 144—157.
4. Магда Г.В. Норма виборчого законодавства України «Не підтримую жодного», як одна із форм політичної протестної поведінки / Г.В. Магда // Сучасне суспільство: політичні наук, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди. — Харків, 2012. — Вип 2. — С. 60—69.

5. Маслов О.Ю. Активно-протестный электорат [Электронный ресурс] / О.Ю. Маслов, А.В. Прудник // Еженедельное независимое аналитическое обозрение, 27.07.2004. — Режим доступа : <http://www.polit.nnov.ru/2004/07/27/electorat/>.
6. Он-лайн опрос об использовании Интернет в Украине [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ivoxgolos.com.ua/internet_usage_rus.html.
7. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : [моногр.] / Н.Ю. Ротар. — Чернівці : Рута, 2007. — 472 с.

УДК 321.7

Н.І. Іванцова, Н.П. Москальова

КОНЦЕПЦІЯ ПЛЮРАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ВІД ПЛЮРАЛІЗМУ ДО НЕОКОРПОРАТИВІЗМУ

Автори розглядають розвиток концепції плюралізму в західній політичній думці як альтернативи традиційному концепту демократії. Показана логіка розвитку ідеї групового представництва від плюралізму та поліархії до неокорпоративізму. Виділені позитивні та вразливі сторони підходу до представництва інтересів у суспільстві через систему зацікавлених груп.

Ключові слова: демократія, неокорпоративізм, плюралізм, поліархія.

Авторы рассматривают развитие концепции плюрализма в западной политической мысли как альтернативы традиционному концепта демократии. Показана логика развития идеи группового представительства от плюрализма и полиархии в неокорпоративизме. Выделены положительные и уязвимые стороны подхода к представительству интересов в обществе через систему заинтересованных групп.

Ключевые слова: демократия, неокорпоративизм, плюрализм, полиархия.

The authors examine the development of the concept of pluralism in Western political thought as an alternative to the traditional concept of democracy. Shown logic of the idea of group representation of pluralism and polyarchy to neocorporatism. Dedicated positive and sensitive approach to party representation in society through interest groups.

Key words: democracy, neo corporatism, pluralism and polyarchy.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми демократії не втрачають своєї актуальності на протязі останніх двох з половиною сторіч. Значною мірою це можна пояснити тим, що всі спроби реалізувати демократичний ідеал досі залишаються невдалими. Тому в сучасній політичній науці акцент робиться не стільки на пошук шляхів до цього ідеалу, скільки на корекцію самої парадигми демократії. Одним із кроків на